

Zigmas ZINKEVIČIUS
 Vilniaus universitetas

PASTABOS APIE DVISKAITOS NYKIMĄ BALŲ KALBOSE¹

Dviskaitos nykimo procesas baltų kalbose nėra pakankamai ištirtas. Pažymėtina Alberto Rosino studija, paskelbta Baltisticos IV Priede. Daugiau reikšmingesnių šios srities darbų kaip ir neturime. Lietuvių kalbos senųjų raštų ir tarmių duomenys verčia manyti, kad su nagrinėjamu reiškiniu yra glaudžiai susijusi dviskaitos ir daugiskaitos datyvo bei instrumentinio formų raida, kuri stipriai įtaigojo dviskaitos, kaip gramatinės kategorijos, nykimą. Tiems sudėtingiems tarpusavio sąveikos reiškiniams ištirti ilgą laiką trūko duomenų. Dabar jų turime. Jie sukaupti Lietuvių kalbos atlaso III tomo, skirto morfologijai, žemėlapiuose ir komentaruose. Straipsnyje bus trumpai išdėstytos jų analizės išvados.

Dviskaitos ir daugiskaitos nurodytų linksnių formos, turinčios galūnės priebalsį *-m*, pasižymi tuo, kad yra vienu skiemeniu ilgesnės už tų pačių paradigų vyraujančių linksnių formas. Dėl to jas linkstama trumpinti, išmetamas galūnės balsis. Trumpiniai ilgainiui įsigali, pilnosios formos išliko tik kaip reliktinės, daugiausia periferinėse rytinėse lietuvių kalbos šnektose, tik instrumentalis – ir bendrinėje kalboje.

Datyvo formose, turėjusiose nekirčiuotą galūnės balsį, šis procesas prasidėjo dar priešrašytiniu laikotarpiu ir iš esmės baigėsi XVIII amžiuje. Dabar teturime tik jo rezultatus.

Instrumentinio formose galūnės balsis buvo kirčiuotas, ir tai sulėtino trumpųjų variantų atsiradimą bei jų įsigalėjimą, kuris prasidėjo vėliau, jau rašytiniu laikotarpiu ir tebevyksta mūsų dienomis.

Sutrumpintos abiejų skaičių datyvo formos labai supanašėjo: jas teskyrė galinio priebalsio *-s* buvimas daugiskaitinėje (pvz., *vaikáms*) ir jo nebuvimas dviskaitinėje (pvz., [*dvíem*] *vaikám*) formoje. Nykstant dviskaitai kaip gramatinei kategorijai jos abi ilgainiui imtos traktuoti kaip gretiminės, kuriomis reiškiami tiek daugiskaita, tiek ir dviskaita. To proceso užuomazgos, matyt,

¹ Straipsnis parašytas baltistų konferencijoje Rygoje 1995 m. skaityto pranešimo pagrindu. Patikslinta ir šiek tiek papildyta.

siekia priešrašytinį laikotarpį ir greičiausiai bus davusios vieną iš galimų impulsų dviskaitos nykimui. Laikui bėgant vis labiau įsigalėjo variantas be -s, t. y. senasis dviskaitinis, kaip trumpesnis ir neturintis šiaip jau lietuvių kalbai nebūdingos žodžio galo priebalsių samplaikos -ms. Variantas su -s iki šiol tarmėse išliko tik vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje, tose žemaičių ir Mažosios Lietuvos šnektose, kur dviskaita tebevartojama gyviausiai. Jis patvariausiai laikosi rašomojoje kalboje (raštų tradicija).

Sutrumpėjęs instrumentalis variantas daug kur sutapo su datyvu, išskyrus tai, kad oksitonai šio linksnio galūnėje turi cirkumfleksą (mat kirtis atkeltas iš nukritusio galūnės balsio) vietoj datyvo akūto, pvz., instr. *šakōm* 'šakomīs', o dat. *šakóm* 'šakóms'. Baritonai ir šio skirtumo neturi: čia abiejų linksnių sutapimas visiškas, pvz., *rañkom* (galūnė nekirčiuota) – vienoje formoje sutapo daugiskaitos ir dviskaitos datyvas su instrumentaliu.

Šalia sutrumpintųjų formų daug kur tebevartojamos ir senovinės ilgosios, tiek daugiskaitinės kilmės (labiausiai vakarų Lietuvoje), tiek ir dviskaitinės (rytų Lietuvoje). Tai reikšmingas faktas, rodantis, kad senųjų formų pakeitimas naujosiomis vyksta laipsniškai ir per ilgą laiką. Reliktinės senosios, vartojamos greta patogesnių naujųjų, išlieka šimtmečiais. Geriau išliko abiejų skaičių senosios ilgosios instrumentalis formos (tikriausiai dėl galūnės kirčiavimo), vietomis vartojamos ir datyvui reikšti. Atvirkščias reiškiny – senosios ilgosios datyvo kilmės formos (jos turėjo bekirtę galūnę ir nyko sparčiau), vartojamos instrumentaliui reikšti, siauriau paplitęs.

Instrumentalis formos su -mīs (pvz., *šakomīs*, *akimīs*...) tebėra bendrinės kalbos norma. Tai nulėmė rašomosios kalbos tradicija, paveldėta iš Mažosios Lietuvos, iš Fridricho Kuršaičio bei Augusto Šleicherio aprašyto lietuvių kalbos modelio, turėjusio formas su -mīs. Kaip datyvo reiškęjos jos dabar jau niekur nepastebėtos, tačiau praeityje tokių buvo, randame Daukšos postilėje (pvz., *po trimus dienōmīs* 63₂₈), Petkevičiaus katekizme (*nāfciomīs poniomīs* 32₃ 'nėščioms ponioms'), Morkūno postilėje (*dwañiomīs* 348b₁₄ 'dvasioms'). Rečiau pasitaiko atvirkščias reiškiny – ilgosiomis datyvo formomis reiškiamas instrumentalis, pavyzdžiui, Petkevičiaus katekizme skaitome: *fu mumus* 126₂₅ 'su mumis'. Dabartinėje tarmėse viso to jau nebėra, retai kur beišliko net ilgosios instrumentalis formos su -mīs, vartojamos daugiausia galbūt bendrinės kalbos įtakoje.

Įdomu, kad didesniame dabartinių tarmių plote išliko asmeninių įvardžių ilgosios instrumentalis formos *mumīs*, *jumīs*, vartojamos vietomis ir datyvui

reikšti. Kirčiavimas svyruoja: šalia *mumìs, jumìs* pasitaiko ir *mùmìs, jùmìs* (su datyvo kirčio vieta). Maža to, didžiojoje žemaičių tarmės dalyje (išskyrus paauskštaitį) formomis *mumìs, jumìs* (kirčiuojama galūnė) reiškiamas dar ir akuzatyvas. Toliau į rytus ir aukštaičių tarmės plote labai paplitęs akuzatyvo reiškimas sutrumpintomis instrumentaliao kilmės formomis *muĩs, juĩs* (ir be *s*: *muĩ, juĩ*). Manoma, kad šiam reiškiniui pradžių davė svyruojanti prielinksnių vartoseną.

Ventos aukštupio baseine sakoma *mumès, jumès* su pagal daiktavardžių akuzatyvą (plg., *katès*) perdirbtomis formomis, o Šventosios upės baseino vidurinėje dalyje – *mùmùs* ‘mus’, *jùmùs* ‘jus’ su išlaikyta datyvo galūne ir kirčiu, arba šios formos yra perdirbtos pagal *mùs, jùs* modelį. Kupiškio krašte galūnė priderinta prie vienaskaitos akuzatyvo: *mumė, jumė* > dial. *mumĩ, jumĩ*. Tai įdomūs reiškiniai, rodantys kalbos prišinimąsi tendencijai suplakti į vieną akuzatyvą ir datyvo-instrumentaliao linksnius.

Dviskaitos instrumentaliao kilmės ilgosios formos su *-mi* (pvz., *šakomì*), kaip instrumentaliao reiškęjos, išliko tik pietų Lietuvoje, maždaug iki Nemuno ir Nėries upių. Populiariausios *i-* ir *u-*kamienės formos, pvz., *akimì, sūnumì* (kirčiuojama ir *akimì, sūnumì* su datyvo kirčiu), užfiksuotos vietomis ir tolokai už šio ploto ribų, net apie Krakes, Kamojus (Gudijoje). Daug kur jomis reiškiamas ir datyvas, ypač ploto pietuose, paprastai tuo atveju kirčiuojant kamiengalį, taigi *akimì, sūnumì*. Dar populiareesnės asmeninių įvardžių atitinkamos formos *mumì, jumì* (kirčiuojama ir *mùmì, jùmì*), vartojamos kaip instrumentaliao ir datyvo, o daug kur dar ir akuzatyvo, reiškęjos.

Ilgosios dviskaitos datyvo kilmės formos išliko tik apie Dieveniškės, pvz., *vaikāmu* ‘vaikams’, *žmonōmu* ‘žmonoms’ ir t. t. Čia irgi populiariausios *i-*kamienės formos, pvz., *akimù* ‘akims’, užfiksuotos ir gretimose Varenavo apylinkėse (Gudijoje). Vietomis jomis taip pat reiškiamas instrumentalis, tada paprastai kirčiuojama *akimù*. Pažymėtina, kad dviskaitos kaip gramatinės kategorijos šiame krašte jau seniai nebėra. Taigi šios dviskaitos kilmės formos yra reliktinės, seniai gavusios daugiskaitos funkcijas ir turbūt dėl to išlikusios.

Nočios apylinkėse (toliau į pietus Gudijoje) vartojamos labai archajiškos, turinčios atitikmenų senojoje slavų kalboje, dviskaitos kilmės *i-*kamienės formos su baigmeniu *-ma*, pvz., *akìma* ‘akims’, taip pat *mùma* ‘mums’, *jùma* ‘jums’. Jos kartais pavartojamos ir instrumentaliui (tada paprastai kirčiuojama *-mà*), net akuzatyvui reikšti.

Dabar tarmėse labai įsigalėjo sutrumpintos datyvo-instrumentaliao formos, kurios baigiasi *-m*: *akim, mum, jum*. Jose linksnių sinkretizmas ir dviskaitos niveliacija dar labiau išivyravę. Atitinkamų baritonų pavyzdžiu daugelis

aukštaičių tarmių suvienodino ir oksitonų galūnės priegaidę: vienur įsivyravo cirkumfleksas (iš instrumentalio), kitur – akūtas (iš datyvo), pastarasis vis labiau įsigali ir užgožia cirkumfleksą, pavyzdžiui, daugiausia sakoma *akim* ‘akims’ ir ‘akimis’, *mum* ‘mums’ ir ‘mumis’, *jum* ‘jums’ ir ‘jumis’, retai kur, paprastai lietuvių kalbos ploto pietrytiniuose pakraščiuose, atitinkamai pasakoma abiem linksniams: *akim̃, mum̃, jum̃*.

Mušos upyno šnektose instrumentalio pavyzdžiu kirtis atitrauktas ir datyvui (akūtinė galūnė!), pvz., *galvom* ‘galvoms’ ir ‘galvomis’. Vietomis atsirado hibridinė *a* kamieno forma, tarmiškai tariama, pvz., *virem* ‘vyrams’ ir ‘vyrais’, padaryta iš tarminio instrumentalio *vires* < *výrais* ir datyvo *víram* ‘vyrams’. Taigi čia datyvo ir instrumentalio daugiskaitos (resp. dviskaitos) formos visiškai susiliejo į vieną, panašiai kaip latvių kalboje.

Įdomus kalbos priešinimosi dviskaitos ir daugiskaitos niveliacijai pavyzdys yra pastebėtas žemaičių tarmės tame plote, kur dviskaita gyviausiai vartojama. Ten turimos naujos dviskaitos datyvo ir instrumentalio, taip pat genityvo (!), formos *dum vilkum* ‘dviem vilkams’, *dvim galvum* ‘dviem galvoms’, resp. *duim vilkuim* ‘dviem vilkais’, *dvim galvim* ‘dviem galvomis’, taip pat *duims vilkuims* ‘dviejų vilkų’ ir *dvims galvims* ‘dviejų galvų’. Šių formų pagrinde glūdi dviskaitos nominatyvas (plg. *dū vilkū, dvī galvī*), išplėstas datyvo–instrumentalio formantu *-m-*, o genityvui dar pridėtas šio linksnio rodiklis *-s*.

Nėra abejonės, kad tokie ar panašūs procesai praeityje turėjo vykti ir latvių kalboje. Matyt, kažkas panašaus buvo ir prūsų kalboje. Taigi nurodytų lietuvių kalbos duomenų detali diachroninė analizė yra labai reikšminga ne tik lietuvių kalbos istorijai, bet ir baltų kalbų lyginamajai gramatikai, apskritai baltistikai. Galbūt panašių dėsningumų veikiama dviskaita nyko ir kitose indoeuropiečių kalbose, bent jau slavų ir germanų, turėjusių analogiškas datyvo–instrumentalio galūnes su *-m-*. Visa tai rodo, kokią didelę reikšmę diachroniniams kalbos tyrimams turi lietuvių kalbos lingvistinio atlaso išleidimas, be kurio duomenų daugelio šiame straipsnyje prietų išvadų nebūtų įmanoma padaryti.

Zigmas ZINKEVIČIUS
Baltistikos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lietuva